

УДК 811.16'373'373.6'366'38'374–112(0.032)І.Свенціцький

ІЛАРІОН СВЕНЦІЦЬКИЙ – КОМЕНТАТОР ДАВНІХ УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Ольга КРОВИЦЬКА

Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026
Відділ української мови

У дослідженні присвячено увагу опрацюванню рукописної спадщини, зібраної А.Петрушевичем. І.Свенціцький розрізняє типи опису пам'яток, опис збірки та повний науковий опис.

Враховуючи тематико-мовні особливості аналізованих пам'яток, І.Свенціцький розрізняє дві великі групи: рукописи старослов'янського світського і церковного письменства, русько-польські збірники XVII ст., рукописи суто церковного характеру. Коментарі І.Свенціцького відображають особливості того чи іншого рукопису. На основі аналізу “Опису рукописів Народного дому з колекції Ант.Петрушевича” можна виділити такі різновиди лінгвістичного коментування: лексикологічне, етимологічне, морфологічне, стилістичне, лексикографічне і орфографічне.

Опрацювання І.Свенціцьким рукописної спадщини з колекції А.Петрушевича засвідчує багаторічну діяльність ученого, а текстологічні матеріали можуть бути використані при укладенні сучасних праць довідково-інформативного характеру.

Ключові слова: “Українсько-руський архів”, пам'ятки, рукописи, лінгвістичне коментування, фонетико-графічні особливості.

На початку ХХ ст. у Львові вирувало неспокійне, суспільно-політичне життя, спричинене значною мірою зв'язку з російською революцією 1905 р.¹. Розпочався збір коштів на будівництво приміщення для українського театру²; на зборах українського населення Львова прийнято ухвалу про запровадження загального виборчого права³; розширювали свою діяльність різні громадські, політичні, культурні, наукові організації та заклади.

У той же час активно діяв у Львові і “Народний дім” – одна із найстаріших і найбагатших українських культурно-освітніх установ у Галичині, що була створена 1849 р. завдяки Головній Руській Раді. У її розпорядженні були комплекси будинків, церква, кілька сіл у Перемишлянському повіті, музей, видавництво та бібліотека⁴. За матеріалами Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України, у бібліотеці “Народного Дому” налічувалося близько 120 тис. томів, у тому числі 5 тис. рукописів, серед яких 379 з ХVIII–ХХ ст., 453 церковних рукописів ХVI–ХХ ст. У бібліотечних документах неодноразово згадуються прізвища Антона Петрушевича

¹ Історія Львова в документах і матеріалах. Київ, 1986. С.161.

² Там само. С.163.

³ Там само. С.164.

⁴ Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Львів, 1996. Т. 5. С. 1697.

та Лларіона Свенціцького. Необхідно зазначити, що у 1888 р. о. Антін Петрушевич подарував “Народному Дому” цілу свою бібліотеку, “зложена з книжок, стародруків, рукописів та картографічної збірки, під спільною назвою “Музей ім. А.С.Петрушевича”⁵. Власне рукописну спадщину, зібрану А.Петрушевичем, текстологічно опрацював І.Свенціцький, який певний час був бібліотекарем “Народного Дому”. “Після уступлення Дідицького і Гоцького кустосом бібліотеки стає емер. проф. Филип Свистун, якому до помочі доданий був д-р Іл.Свенціцький, одинокий в першій добі бібліотеки фахівець, що приїхав до Львова по укінченню бібліотекарських студій і практики з Ленінграду. Однак Совет Народного Дому усуває його в короткому часі від сповнення обов’язків бібліотекара задля різних його політичних поглядів”⁶.

“Музей ім. А.С.Петрушевича” становив окрему структуру в бібліотеці “Народного Дому”. За 50 років активної збирацької діяльності А.Петрушевич* віднайшов та певним чином систематизував близько 15 700 писемних пам’яток зі світової літератури, археології, історії, філософії, релігії тощо. Найбагатшою була колекція давніх рукописів, яка налічувала 400 творів різного характеру. Як зазначає І.Свенціцький у передмові до першої частини “Опису рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича”, збірку рукописів частково було розпорощено самим А.Петрушевичем по різних закладах: передано до Церковного музею (Львів), до бібліотеки Київського університету, до Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі.

“Опис рукописів Народного дому з колекції Ант.Петрушевича” І.Свенціцький помістив у трьох частинах у серійному виданні “Українсько-руський архів” історично-філософської секції Наукового Товариства ім. Шевченка (Т.1, 6, 7).

У цьому виданні І.Свенціцький поєднує, на нашу думку, два типи опису пам’яток: 1) опис збірки; 2) повний науковий опис. Необхідно підкреслити, що вибір опису залежить і від конкретних завдань, які ставить перед собою дослідник рукописної спадщини, і від попереднього стану вивчення цих пам’яток⁷. Оскільки І.Свенціцький – один із перших описав колекцію А.Петрушевича, тому цілком доречно обрав методу опрацювання джерел та типи опису.

У колекції пам’яток Антона Петрушевича зберігалися насамперед цінні рукописи XV–XVIII ст. У першій частині “Опису рукописів...” (1906) І.Свенціцький аналізує такі писемні джерела: Измарагд (XVI ст.); Кормчі і Номоканоні (XV–XVII ст.); Правила апостолів і соборів (1614 р.); Варлаам і Йоасаф, Кирило і Мефодій (XV, XVIII ст.);

⁵ Матеріали до історії товариства “Народний Дім” у Львові. – Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України. Шифр о/н-1351.

⁶ Там само.

* Антон Петрушевич (1821-1913) – співзасновник Галицької Руської Ради і Галицько-Руської Матиці, визначний член Собору Руських Учених; редактор тодішніх українських видань; 1861–1877 рр. – посол до галицького сойму, де обстоював право української мови; 1873–1878 рр. – посол до австрійського парламенту. Збирач джерельних матеріалів до історії західноукраїнських земель. Автор близько 200 друкованих праць з історії Галичини й Української Церкви. Див. також: *Максимчук І.* Нарис історії роду Петрушевичів. Чикаго, 1967. С.97–138.

У фондї Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України зберігається збірка листів І.Свенціцького до А.Петрушевича (1900–1910), які висвітлюють деякі маловідомі факти. Наприклад, з листа І.Свенціцького до А.Петрушевича (12.09.1904): “Здѣсь многіе спрашивают меня о состояніи Вашего собрания рукописей и старопечатных книг – я же, к сожалѣнію, не могу им дать удовлетворительного отвѣта. Только приеду – немедленно примусь, с Вашего разрѣшенія, за описаніе этого драгоценного древнехранящаго” (шифр АПС-398; оп. IV).

⁷ *Лихачев Д.С.* Текстология. Москва, 1983. С.114–115.

Прологи (XVI, XVII ст.); Торжественники (XVI, XVIII ст.); Книги аскетичні (XV–XVII ст.); збірники різного змісту (XVI–XVIII ст.). У другій частині розглядаються збірник (XVI ст.); житія святих (XVI, XIX ст.); путники (XVI, XIX ст.); поучення церковні (XVII); велику частину рукописів із бібліотечної збірки о.Свідзінського: зборники (XVII–XVIII ст.); пасії; польсько-руські збірники; пісенники; рукописні копії з друків різного характеру. У третій частині “Опису рукописів...” опрацьовуються євангелія учительні і проповіді; збірники різного характеру; підручники; пом’яники; артикиулі братські; метрики; толкові псалтирі; часослови; апостоли; осмогласники; ір-мологоні; тріоди; служебники; акафісти; молитвослови; требники; устави служебні; місяцеслов; пісенник.

Враховуючи тематико-мовні особливості аналізованих пам’яток, І.Свенціцький виділяє дві великі групи: 1) рукописи старослов’янського світського і церковного письменства; 2) русько-польські збірники XVII ст., рукописи чисто церковного характеру. Необхідно підкреслити, що проаналізовані рукописи другої групи інколи містять світські елементи прозового жанру і водночас засвідчують польський вплив, передовсім у пам’ятках агіографічного жанру. Зокрема, світські елементи простежуються у збірниках “Толкова Палея”, “Златоусті”, “Ізмарагди”, “Златії Чепи”, “Пчели” та ін., які вчений влучно називає своєрідними енциклопедіями виховання, кодексами духовного і світського життя.

Переглядаючи коментарі І.Свенціцького, можна з упевненістю стверджувати, що він в основному дотримується найважливіших принципів під час опису тієї чи іншої рукописної пам’ятки: вчений намагається подати повну точну і надійну інформацію про рукопис, звертає увагу на сумнівні місця, висловлює власні спостереження і припущення щодо графіки, лексики тощо.

У коментарях І. Свенціцького чітко відображаються особливості того чи іншого рукопису. Вони містять лінгвістичні спостереження стосовно форми і змісту слова, його графічних та орфографічних особливостей, уточнення деяких морфологічних категорій, етимологічні довідки тощо. У передмові до першої частини І.Свенціцький пише: “...Кілька слів про сам опис. Він можливо детальний, бо у нас майже нема повної бібліографії в області староруського письменства, винявши хиба апокрифи, видавані д-ром Франком. Не диво, що з браку домашніх бібліографічних робіт, досліді над староруською літературою ідуть у нас дуже пиняво. З другого боку в рукописах Музея А.С.Петрушевича розсіпані такі скарби, що годі було задоволити ся побіжним описом... Що до поданих текстів, то ми старали ся подавати їх по принципу: слово в слово, буква в букву; на жаль, значну частину коректури пришлось вести з-заграниці в літній час, коли і в самій бібліотеці не можна було навести ніяких справок” (Опис..., I, XIII–XIX)*.

Загалом авторські коментарі І.Свенціцького виконані у традиційній формі із багатоаспектними нашаруваннями, що впливає насамперед із втілення принципу комплексності під час опису рукописної спадщини минулого. За нашими спостереженнями, в авторських коментарях І. Свенціцького можна виділити такі аспекти: літературознавчий, мовознавчий, книгознавчий, палеографічний, мистецтвознавчий, археографічний, текстологічний, релігієзнавчий, історичний, культурологічний.

Під час опису рукописної пам’ятки звертається увага на інципіт (початок тексту), на експліцит (кінець тексту), на вставки і написи на полях. Якщо текстові вставки чи написи на полях писалися “народною мовою” (за висловом І.Свенціцького), то вони

* Тут і далі всі цитати подаються без жодних змін.

наводилися повністю. Подавалися також відомості про особливості оформлення рукопису, папір, орнаментику, мову і правопис, автора тощо. Принагідно І.Свенціцький характеризує найбільших тогочасних колекціонерів – священників. “Особливо знаменна з того погляду (пізнання українсько-руського письменства)... колишня бібліотека Свідзінських Івана (батька) і Павла (сина), священників Терновець і Лодини кінця XVII до 60-их рр. XVIII в. ... [вони] типічні представники старосвіцьких книжників. Від них переняли вони все, що становило їх головну прикмету – любов до книжки і знання. З любови до книжки вони гляділи на ню критично, тому у них – священників знайшлися зборники багаті апокрифічними статтями, та до того в руках уніяського декана опинилася полеміка против латино-католицтва, з нелегкими закидами против нього та глузуваннями” (Опис..., II, VI–VII).

Детальніше розглянемо філологічні коментарі І.Свенціцького. На основі аналізу “Опису рукописів Народного дому з колекції Ант.Петрушевича” можна виділити такі різновиди лінгвістичного коментування: 1) лексикологічне; 2) етимологічне; 3) морфологічне; 4) стилістичне; 5) лексикографічне; 6) орфографічне. Найчастіше І.Свенціцький звертає увагу на функціонування окремих слів, словосполучень у різножанрових рукописних текстах. Дослідника цікавить структура слова, його семантичні, дистрибутивні характеристики тощо. Наприклад, у “Збірнику проповідей і поучительних статей поч. XVII в.” читаємо: л. 65 **ω** гнѣвѣ: Братіе утолѣте гнѣ(в) злобо є(с): **ω**(т) гнѣва бо є(г) раждається сва(р) ... (авторський коментар: *лінивство, лихоимство, обмова, радість–печаль*) (Опис..., I, 35).

При описі “Кормчої XVI ст.” І.Свенціцький фіксує русифіковані назви: *плододръжци, властелиници, порфиѣане, остіане, двочестници, сковропечци* та ін. (Опис..., I, 41–42), подає помилкове написання слів, наприклад, *рускій* замість *прускій* (Опис..., I, 45). Наприкінці опису “Кормчої XVI ст.” учений пише: “Язык рукопису старославянський з численними слідами руского впливу в правописи... Досить часта заміна **ѣ** – **ѣ**, тут і там подається заміна **и–ѣ** промовляла би за південноруским походженням рукопису, але брак усяких вкладних і вихідних записок та приписок не дозволяє нам категорично означити місце його постання” (Опис..., I, 48).

Дещо відрізняється від попереднього коментар до “Житія святих... XVI в.” Структурно він складається з трьох невеликих частин: 1) рідше вживані слова; 2) неправильно передані; 3) місцеві мовні особливості. У третій частині подаються такі словоформи: *годины, два калача, в гостинници, на концы* (Опис..., I, 128). Крім того, інколи І.Свенціцький наводить повністю дописки, які містять своєрідний мовний аналіз. Наприклад, при описі збірки казань кінця XVII–початку XVIII ст. учений пише: “На обор. етимольогії по созвучію: *Словяне від Слави воєнної, Поляки – що в полю воюють, Русь від Роса князя, або від “россѣяня, же сѣ наро(д) рускіи широко на свѣтѣ россѣяль”* (Опис..., III, 83).

І.Свенціцький звертає увагу також на запозичення, насамперед, полонізми, на їх подачу у давніх рукописах. Зокрема, у збірнику кінця XVI–XVIII ст., де вміщені події страсного тижня, після усього тексту подаються граматичні особливості українських слів і полонізмів; наприклад, *зась на вечорь; тлуца, прежезнане, барзохъ, полицам* та ін. (Опис..., III, 96).

Аналізуючи коротко мову “Номоканона”, І.Свенціцький виділяє такі “завважені словарні особливості декотрих статей”: ... *грэзнь* (грізна) *сѣмюжити и попружити*

(виганьбити і пристидити); подає такі ремарки: неперекладні грецькі слова..., неточно передані назви... (Опис..., I, 50).

Аналізуючи рукопис, І.Свенціцький розглядає його мовні особливості, опираючись на конкретний лексичний матеріал. Тому зміст коментарів до пам'яток неоднаковий. Детальний опис правопису, граматики, мовних особливостей, ономастичного матеріалу знаходимо під час опрацювання рукопису "Варлаам і Йоасаф (XIV–XV в.)" (Опис..., I, 63–65). Значно менше коментарів подається при описі "Правил святих апостолів". Тут автор коментує лише окремі слова, подаючи їх тлумачення: *шбадникъ* (авторський коментар – обидник, сплетник); *утросъ* (авторський коментар – утрєнні служби) та ін. (Опис..., I, 60).

Фонетико-графічні особливості І.Свенціцький виявляє під час опису "Зборника XVI ст.". Він вказує на цікаве написання окремих букв, на подачу закінчень при відмінюванні іменників: *ѣ* – уживається як нинішнє *я*, а місцями *ѣ*; *рь* – стрічаємо рідко; *ж* – стоїть замість *жд...*; *о* замість *а* зустрічаємо в таких случаях: *порода*, *двожди*. В текстах збірника стрічаємо повні окінчення: *-ьихъ*, *-ьимъ*, *-аакъ* рядом з короткими. Змічені нами словарні особливості: *держивый* (в значенні драчливий, завадіяка); *клюка* (в значенні увертка); *клюсѣ*(кінь); *обрѣтель* (користь) та ін." (Опис..., I, 1–30).

При описі "Ірмологіону з 1659 р." учений подає також інформацію про особливості передачі деяких букв: "дуже інтерна буква К з соняшником і птицею; В – рука зі списом; М – з соняшниками" (Опис..., III, 145).

Інколи І.Свенціцький переписує повністю уривки з конкретного тексту, особливо ті, що багаті на народно-розмовні елементи, супроводжуючи їх своїми зауваженнями. Наприклад, при повній подачі двох сновидінь священика, що містяться у "Зборнику проповідей і поучительних статей початку XVIII в." (арк. 60) є такий авторський коментар: "На тім кінчаться записки. Цікаві вони хиба мовою, що в данім разі не могла мати ніякого ненародного підкладу". І.Свенціцький коментує не лише окремі частини тексту, окремі аркуші та окремі слова, він також коротко переповідає цікаву інформацію. Так, при описі "Зборника половини XVII в." (арк. 4 зв.) натрапляємо на такі відомості: "Копія листу еромонаха Антонія ігумена монастиря Грушевецького 1635 р. вересня 17 митрополиті (Петру Могилі) о чудесній появі стружок міра на іконі Богоматери 1546 р. мальованої в церкві села Ляшки, що в Мостисьькім повіті; в сім селі мав бути передше Василянський монастир, тож і нині готова його наново випосажити "пани сяр(у)ская" (арк. 5). Цю інформацію він уточнює: "о дитяти вавилонської жидівки Кармути, що вродило ся 1634 р. з дивною статію, і чуда чинило з 8-го дня після вродження... (гл. Памятки д-ра Франка IV, с. 397–400)". І.Свенціцький робить також дуже короткі зауваження щодо повноти/неповноти окремих сторінок; наприклад, при описі "Євангелія учительного половини XVII в." (арк. 197) – авторський коментар: "уривочно; л. 214 – дуже уривочно". Інколи І.Свенціцький уточнює назву церковної книги: "Із змісту статей видно, що збірка, якої частину маємо перед собою, зовсім не *Пролог*, а власне так званий *Торжественник*, тобто збірка просторих Промов на празники Господські, Богородичні та значнійших святих". Цей авторський коментар додано до "Прелоги XVI ст." (Опис..., I, 21).

При описі "Зборника 1585 р." читаємо: "Правопис і мова руських статей Зборника доволі чисті; особливо багата правописна сторона: *грих* (*грѣх*), постійно *гришьныхъ*, *согришилъ*... и замість *ѣ*: *рицѣ*, *примириша*, *древо*... В морфології... форми з *вселя(м) межи насѣня (м)*, *быхмы*... В лексичі польонізми: *посродку*, *дзѣсяй*, *ононь упадокъ*..." (Опис..., II, 132).

Якщо розглядати детальніше опис різних типів Євангелій, то помітимо, що Євангелія-апракос описувалися у найкоротшій формі; Євангелія-тетра подавалися детальніше; якщо у цих рукописних пам'ятках були вставки (вкладні – за висловом І.Свенціцького), то вони наводилися повністю, оскільки писані були народною мовою. Зокрема, при описі Євангелія-тетра кінця XVI в. натрапляємо на пізніше вставлений текст – молитву кінця XVIII в. І.Свенціцький наводить цю молитву повністю, додаючи при цьому: “Є се благословенна молитва в полю, відай після св. Тройці” (Опис..., III, 140).

І.Свенціцький при потребі подає посилання на інші рукописи, на літературно-критичні праці (В.Весельський, Я.Головацький, П.Скарга, І.Франко), які містили відомості порівняльного чи доповнюючого характеру. Наприклад, при коментуванні уривка з учительного Євангелія (арк. 403) дослідник зауважує, що подібний мотив є в легенді про побратимів Аміка і Амелія (Опис..., III, 11); при описі “Зборника к XVII в.” І.Свенціцький уточнює: “На основі “*углавленіа вещь убрѣтаючи(х)са во книзѣ сей*” (13 об.) доведеного від неділі Праотець до Слова по Стрітеню Господнім “О милосердіи б-їи которое єдномѹ на живо(т) а дрѹго(м) погѣбе(л)” треба вносити, що ся Пасія походить з більшого Зборника слів на Господські свята і дні. Життя святих взяті очевидно із Skargi – Żywoty Świętych” (Опис..., III, 173).

Необхідно зазначити, що інколи І.Свенціцький у передмові до публікованих частин опису подає загальномовну характеристику окремої групи пам'яток. Наприклад, у другій частині вчений пише про рукописи XVIII ст.: “Від рукописів попередніх віків відрізняють ся вони перше всього мовою, яка в переважній частині народна з значними слідами польського впливу, як в лексиці так і в граматиці. Особливо помітно се в перекладах з польського. Польський вплив проявив ся навіть в письмі, в якім стрічають ся часто польські **g, m, x, z**, вмiсто **ѡ, м, z, з**” (Опис..., II, XIII).

У “Передмові” до третьої частини “Опису рукописів...” дослідник зазначає: “Інтересних особливостей в описаних рукописах доволі. Отже, в євангеліях-тетр багатий орнамент взорований на давній старині, а в учительних євангеліях читання народною мовою. Про народну мову самих Учительних Євангелій XVI–XVII в. і Казань-проповідей XVII–XVIII в. не говорю, як про самозрозуміле, я також не звертаю уваги на тяжкий макаронізм проповідей-казань, зложених під впливом польських вірців, або й з польського переложених... загальною задачею сего опису вважав я тільки докладну інформацію ученим дослідникам про сю багату збірку. Їх і прошу вибачити всі недоліки сеї праці” (Опис..., III, III–IV). До речі, коректуру цього видання переглядав Іван Франко.

Таким чином, опрацювання І.Свенціцьким рукописної спадщини з колекції А.Петрушевича засвідчує багатогранну, багатоаспектну діяльність ученого, його професіоналізм у підготовці наукового опису, його невтомний пошук та ерудицію. Очевидно, цей різновид діяльності І.Свенціцького потребує глибшого вивчення. Текстологічні матеріали вченого можуть бути використані при укладенні сучасних праць довідково-інформативного характеру, при створенні словника діячів українського книгописання XVI–XVII ст., написанні праць з української палеографії, історії мови тощо.

**ILLARRION SWENCICKIY – THE COMMENTATOR
OF THE ANCIENT UKRAINIAN MANUSCRIPTS**

Olga KROVYTS'KA

I.Krypakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine
4, Kozelnycka Str., L'viv, 79026
Language department

The exploration of handwritten creative work legacy that was collected by A.Petrushevych is made in the research. I.Sventsitskyj points out two types of description: description of the collected works and full scientific description. Also the author draws a distinction between two large groups: manuscripts of Old Slavonic secular and church literary texts and Rusish-Polish church manuscripts of collected works of the XVII century. The author points out such types of linguistic analysis: lexicological, etymological, morphological, stylistic, lexicographic and orthographic.

Key words: “Ukrainian-Rusish Archives”, manuscripts, linguistic analysis, phonetic and graphic peculiarities.

Стаття надійшла до редколегії 17.04.04
Прийнята до друку 18.06.04